

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна
Інститут професійно-технічної освіти
Товариство «Знання» України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД, УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

Збірник наукових статей

Київ – 2018

УДК 374.7:[(15):17.024.4]: [-043.86:477]
К 65

*Рекомендовано до друку рішенням Відділенням професійної освіти
і освіти дорослих НАПН України
(протокол № 10 від 16 жовтня 2018 р.)*

Рецензенти:

Зіньковський Ю.Ф. – доктор технічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, завідувач кафедри НТУ України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Матвієнко О.В. – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, проректор з наукової роботи Київського національного лінгвістичного університету.

К 65 **Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи: збірник наукових статей / [колектив авторів]; за ред. Кременя В.Г., Ничкало Н.Г.; укл. Аніщенко О.В., Лук'янова Л.Б. – К.: Знання України, 2018. – 616 с.**

Збірник наукових статей (за матеріалами методологічного семінару «Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи» Національної академії педагогічних наук України), присвячено висвітленню результатів наукових досліджень і практичного досвіду щодо розвитку освіти різних категорій дорослих. Розглянуто проблеми філософії неперервної освіти – освіти впродовж життя. Викладено особливості освіти дорослих як чинника розвитку людського капіталу в умовах глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, а також освітні потреби сучасної дорослої людини. Проаналізовано специфіку професійної підготовки педагогічного персоналу до роботи з різними категоріями дорослого населення. Приділено увагу висвітленню питань професійного навчання і перенавчання незайнятого населення в умовах ринкової економіки, консультування дорослих з розвитку професійної кар'єри. Оґрунтовано положення щодо ролі післядипломної освіти у професійному розвитку фахівців. Охарактеризовано психологічний супровід освіти різних категорій дорослого населення. Розкрито сутність просвітницької діяльності громадських організацій як важливої складової освіти дорослих. Висвітлено окремі аспекти розвитку зарубіжних систем освіти дорослих.

Для науковців, педагогічних працівників закладів формальної і неформальної освіти, громадських організацій, фахівців закладів культури, менеджерів освіти, аспірантів і докторантів, інших читачів, яких цікавлять питання освіти дорослих.

УДК 374.7:[(15):17.024.4]: [-043.86:477]

ISBN 978-966-316-438-0

© Національна академія педагогічних наук України,
2018

© Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України, 2018

ЗМІСТ

Кремень В. Г.	
Освіта дорослих у вимірах людиноцентризму (<i>передмова</i>).....	9

Розділ I ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Луговий В. І., Таланова Ж. В.	
Засади системної організації простору освіти дорослих.....	12
Лук'янова Л. Б.	
Розвиток освіти дорослих: сучасні реалії, тенденції і перспективи....	21
Бех І. Д.	
Розвиток особистості зрілого віку в реаліях сьогодення.....	31
Авшенюк Н. М.	
Стратегічна роль ЮНЕСКО у розвитку освіти дорослих на початку XXI століття.....	35
Ващенко К. О.	
Тенденції розвитку професійної компетентності державних службовців.....	41
Саух П. Ю.	
Освіта впродовж життя у контексті тектонічних зрушень у бізнес-середовищі та нових моделей економічної діяльності.....	48
Сисоєва С. О.	
Інтерактивне навчання дорослих: теоретико-методичний аспект.....	52
Szlosek F.	
Edukacja dorosłych w Polsce.....	59
Sikora J.	
Ekonomiczne aspekty kształcenia przez całe życie.....	63
Юнова О. М.	
Антропософські ідеї оновлення освіти дорослих.....	68
Вознюк О. В.	
Аксіоматичні основи освіти дорослих.....	76
Огієнко О. І.	
Неформальна освіта дорослих в умовах глобалізації та інтеграції: виклики та можливості.....	80
Кочубейник О. М.	
Інформаційне суспільство як простір освіти дорослих.....	87

Розділ II ОСВІТНІ ПОТРЕБИ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ

Засенко В. В., Прохоренко Л. І.	
Бар'єри та стратегія підвищення освітнього рівня дорослих з особливими потребами.....	93
Тименко В. П.	
Розвиток практичного інтелекту як освітня потреба сучасної дорослої людини.....	98

Самодумська О. Л.	Особливості систематизації різних категорій дорослого населення як цільової аудиторії неформальної освіти.....	104
Вовк М. П.	Технологічні засади підготовки майбутніх докторів філософії за освітньою програмою «Педагогічна освіта і освіта дорослих в Україні і зарубіжжі».....	112
Філіпчук Н. О.	Музейна педагогіка: потенціал для професійного розвитку дорослих.....	120
Беззуб Ю. В., Дудар О. В., Матвійчук О. Є.	Професійний розвиток освітян засобами музейної педагогіки.....	126
Роїк Ю. В.	Навчальні програми з етнодизайну кераміки у неформальній освіті дорослих.....	131
Щербина Д. В.	Освіта і просвіта батьків, членів родин як проблема педагогічної науки і практики.....	138
Попова А. С.	Професійне становлення соціального працівника у контексті освіти впродовж життя.....	141
Терещенко А. О.	Освіта дорослих і розвиток організаційної культури майбутнього вчителя початкових класів	145
Леончук І. Д.	Освітні потреби безробітних громадян у контексті підготовки до підприємницької діяльності.....	150

Розділ III

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНОГО ПЕРСОНАЛУ ДЛЯ ЗАКЛАДІВ ФОРМАЛЬНОЇ І НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Solak A.	Edukacja ustawiczna i jej rola w pracy współczesnego pedagoga.....	156
Аніщенко О. В.	Професійна підготовка та сертифікація андрагогів: досвід і перспективи.....	165
Дубасенюк О. А.	Сучасні моделі професійної підготовки педагогів-андрагогів.....	174
Пєхота О. М.	Підготовка тренера-андрагога у неформальній освіті дорослих.....	180
Franc M., Jakubiak-Zapalska E.	Dylematyzm dydaktyczny nauczycieli akademickich.....	185
Скрипник М. І.	Практичні аспекти підготовки андрагога.....	192
Сорочан Т. М.	Професійний розвиток педагогів у післядипломній освіті.....	198
Гомеля Н. С.	Андрагогічна компетентність викладача в умовах формальної освіти.....	206

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСВІТЯН ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Беззуб Ю.В.

bezzub-uv@ukr.net

Дудар О.В.

o.dudar@kubg.edu.ua

Матвійчук О.Є.

o.matviichuk@kubg.edu.ua

***Інститут післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка***

Філософія освітньої реформи в Україні полягає в тому, що сучасній людині недостатньо дати лише знання, важливо навчити користуватися ними. Знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами особистості, формують її життєві компетентності, потрібні для успішної самореалізації в житті, навчанні та праці [1, с. 10]. Компетентність трактується як динамічна комбінація знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну або подальшу навчальну діяльність [2, с. 2].

Серед ключових компетентностей для життя чільне місце належить соціальній та громадянській компетентностям. Під ними розуміються усі форми поведінки, потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття.

Для формування компетентностей інноваційне середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання молоді та дорослих в умовах неформальної освіти – у сучасних музеях, лабораторіях, обсерваторіях, із доступом до відкритих навчальних курсів та ін. ресурсів [1, 29]. За таких умов музейна педагогіка може стати дієвим засобом формування соціальної та громадянської компетентностей людини.

Музей є місцем пізнання епохальних процесів в історії України, які очевидно можна узагальнити як формування модерної української нації в другій половині XIX – XX ст. Так, досвід проведення у музеї занять з педагогами на курсах підвищення кваліфікації в ІППО Київського університету імені Бориса Грінченка та відгуки вчителів свідчать, що музейні матеріали про родину Косачів сприяють вихованню учнів на загальнолюдських цінностях, зокрема морально-етичних (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичних (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довілля, повага до закону, солідарність, відповідальність) тощо. Особистість і родина Л. Українки виступає своєрідним зразком плекання української ідентичності. Використання музейного простору допомагає формуванню цілісної особистості учня, усебічно розвиненої, здатної до критичного мислення; патріота з активною позицією.

Актуальний досвідом використання музейного середовища у роботі з освітянами Києва ІППО має завдяки співпраці з Музеєм Бориса Грінченка. Його заснування у 2010 р. відповідає критеріям ідентифікації університету як

дослідницького, оскільки сприяє створенню «особливого інтелектуального середовища» [6, 20]. Формування музейної колекції вимагало переосмислення ролі постаті Бориса Грінченка у суспільно-політичному та культурному житті України кінця XIX – початку XX ст. Адже постать митця в часи тоталітаризму згадували лише у зв'язку з філологічними дослідженнями. Постать Б. Грінченка є цікавою для освітян Києва, бо видатний просвітник мав вчительську практику і може бути прикладом для наслідування у питанні актуальності педагогічної творчості та поваги до учнівської гідності.

Музей побудовано за хронологічним принципом життя і діяльності видатного громадсько-культурного діяча, педагога, письменника, мовознавця, автора першого, відомого і актуального нині «Словника української мови», фольклориста, видавця. Обмежена функціональними можливостями експозиція покликана спонукати відвідувачів по-новому інтерпретувати можливості університетського музейного простору презентувати життєвий і творчий шлях свого патрона. Також робота музею спрямована на популяризацію і збереження української культури та використання форм музейної роботи (музейної педагогіки) у життєвих та професійних практиках студентів, школярів та педагогів Києва.

Під час занять освітяни дізнаються не лише про життєвий і творчий шлях Бориса Грінченка. Важливим завданням використання музейної педагогіки є стимулювати переосмислення використання музейних експозицій у навчальній та виховній діяльності [7, 38]. Дослідники музейної справи зазначають, що новації не достатньо проникають у класичне музейне середовище, поволі охоплюють і освітянську систему. Українським педагогам варто більш широко використовувати музейний ресурс. Адже зростає кількість відвідувачів, для яких отримання нових знань – важливий мотив для відвідин музею [8, 7]. Зокрема важливо змінити підхід до проведення екскурсій для дорослих, що актуалізує необхідність пошуку педагогічного інструментарію, який дозволять зробити похід до музею більш цікавим.

На базі Національного музею українського народного декоративного мистецтва заняття з підвищення педагогічної кваліфікації освітян проводяться з 2010 р. Від загальнокультурного модуля «Українознавство. Українська культура» було здійснено перехід до використання елементів музейної педагогіки. Мета таких занять – зацікавити освітян у активних та інтерактивних формах роботи. Їх переваги, зокрема використовують і Національний музей українського народного декоративного мистецтва, і Національний музей історії України. Бажання перейти до діалогу з учнями, розвиток уміння дітей працювати в групах, висловлювати свою думку повинні підтримувати і музейні працівники, і освітяни [10, с. 61].

Знайомство з прийомами і методами музейної педагогіки включає роботу в експозиції: слухачі курсів підвищення кваліфікації отримують інформацію про особливості певних видів українського народного декоративного мистецтва. Наприклад, частина модулів – це обговорення особливостей народного строю різних регіонів України. Зокрема питання походження одягу, можливості його використання у роботі з підростаючим поколінням. Співробітники музею охоче діляться цікавим матеріалом, який дозволяє педагогам по-новому поглянути на звичні речі і переосмислити їхнє використання у практичній діяльності. Зокрема, матеріали про вишивку, її

трансформації у ХІХ ст., походження «брокарівського хрестика» та його використання за радянської доби є прикладом осучаснення і впливу моди на українську народну культуру [11, с. 40]. Цікаві матеріали тематичних виставок спонукали вихователів ДНЗ № 444 використовувати елементи музейної педагогіки у своїй фаховій діяльності. Свій досвід педагогічний колектив популяризує серед колег і батьківського загалу [12].

Тривалою і продуктивною є співпраця кафедри історичної та громадянської освіти з Педагогічним музеєм України. Варто відзначити, що обидві установи знаходяться в Києві і були засновані приблизно в один і той же час. Зокрема, Педагогічний музей, який покликаний зберігати і популяризувати надбання педагогічної спадщини, створений у 1901 р., а датою створення Київського університету імені Бориса Грінченка вважається 1874 р. Ідея створення музею належала видатному українському педагогу-методисту Т. Лубенцю. Метою було «дати працівникам нижчої і середньої школи можливість наочно, на зразках чи друкованих джерелах ознайомлюватися з найкращою постановкою навчально-виховної справи, а також з історією школи та її сучасним станом в Росії і закордоном» [13]. Музей працював як великий науково-методичний центр Київського навчального округу. Тут діяли також літні курси вчителів (на зразок нинішніх – підвищення кваліфікації). Педагогічний музей 20 листопада 1917 р. став місцем проголошення Української Народної Республіки, прийняття ІV Універсалу про незалежність в ніч з 24 на 25 січня 1918 р. 5–7 квітня 1917 р. у великому залі Педагогічного музею проходив І Всеукраїнський з'їзд учителів. 7 листопада 1917 р. в залі Педагогічного музею урочисто відкрито Українську академію педагогічних наук (УАПН), яка стала прообразом нинішньої НАПН України. У приміщенні музею функціонували різні освітні установи, працювало Бюро Всеукраїнської вчительської спілки, де головою була С. Русова, розміщувалась редакція журналу «Вільна українська школа» тощо [14; 16]. Працівники Педагогічного музею постійно працюють над представленням своїх ресурсів, розширюють свою аудиторію відвідувачів.

З вересня 2014 р. на базі музею почав діяти проект «Інститут у музеї», започаткований кафедрою історичної та громадянської освіти (перша назва – кафедра методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання) ІППО КУ імені Бориса Грінченка та працівниками музею [17]. У межах проекту на базі музею проводяться заняття для різних категорій вчителів міста Києва, шкільних психологів та бібліотекарів, зокрема проводяться модулі «Сучасні педагогічні технології», «Методи, форми, засоби виховання», «Українська педагогічна спадщина в освіті сьогодення». Перед початком заняття під час екскурсії учасники знайомляться з експозицією (з особливостями розвитку освіти та педагогічної думки в Україні періоду з найдавніших часів до 1945 р.). Екскурсія має інтерактивний характер: слухачі беруть у ній активну участь, відповідаючи на запитання та виконуючи низку цікавих завдань. Педагоги апробують також ігрові форми роботи: вікторини, квести. Екскурсанти мають можливість ознайомитись з підручниками, журналами, методичними працями та іншими навчальними виданнями, які є окрасою музею – складовими наукового об'єкту «Колекція стародруків Педагогічного музею України (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.)», який містить понад 4 тис. одиниць зберігання і складається з 10 колекцій: рукописи ХVІІІ–ХІХ ст.; Інкунабули; «Кириличні

видання XVII – поч. XX ст.»; «Видання гражданського друку XVIII – першої третини XIX ст.» «Стародруки латинським шрифтом XVI – XVIII ст.»; «Картографічні видання XVIII – поч. XX ст.»; «Розвиток наук у XIX – першій чверті XX ст.»; «Журнали педагогічної та історико-культурної тематики 1834–1923 рр.»; «Педагогічна україніка 1842–1923»; «Українська дитяча книга 1885–1923 рр.»; У 2001 р. «Колекцію стародруків Педагогічного музею України» визнано науковим об'єктом, що становить національне надбання [14].

Відповідно до спеціальності вчителів, які підвищують кваліфікацію, добираються видання із зазначених колекцій. Під час занять освітяни мають змогу стати учасниками відкриття тематичних музейних експозицій, переглянути матеріали, поспілкуватись із запрошеними гостями, послухати музику, переглянути відеофільми [17]. Після таких занять педагоги приходять до музею вже із своїми учнями, використовують фонди музею для підготовки до занять, конференцій, семінарів, наукових досліджень тощо. Музей має велику актову залу, сучасні технічні пристрої, які значно покращують проведення групових занять (лекцій, тренінгів) та індивідуальних консультацій з освітянами.

Ще однією формою співпраці з педагогами є розроблення спільних музейно-освітніх і культуротворчих програм, проектів із залученням до їх організації як науковців музею та інституту, так і власне вчителів. Така діяльність оптимізує реалізацію навчально-виховного потенціалу музею, оскільки: через учителя музей забезпечує взаємодію з широкою дитячою аудиторією; враховуючи індивідуальні особливості, рівень гуманітарної підготовки, вчитель педагогічно доцільно готує учнів до сприйняття музейної експозиції і цим сприяє формуванню їхньої культури; музейні співробітники, розробляючи спеціальні програми для вчителів, значно збагачують зміст освітньо-виховної взаємодії між музеєм і навчальним закладом.

Серед спільних заходів музею та кафедри – проведення конференцій, семінарів, конкурсів, тематичних екскурсій. Зокрема за минулі роки на базі музею було проведено такі заходи: «Виховний ідеал родини в педагогічній спадщині Григорія Ващенка», «Патріотичне виховання в контексті розвитку духовного потенціалу особистості дитини», «Музейна андрагогіка як напрям співпраці Педагогічного музею України та Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка», «Видатні педагоги про роль сім'ї у формуванні особистості дитини», «Музейна педагогіка як ресурс співпраці школи, родини, громади» та ін. [17; 19].

Вітчизняні дослідники зазначають, що «активізація практичної взаємодії музеїв різних профілів та навчальних закладів, накопичення позитивного досвіду реалізації освітньо-виховного потенціалу зумовили необхідність його теоретичного узагальнення педагогічною наукою» [18; с. 62]. Зі свого боку хочемо висловити сподівання, що музеї як середовище професійного розвитку освітян не дарма користуються великою популярністю серед слухачів курсів ІППО КУБГ. Відвідування експозицій та апробація інтерактивних форм роботи розширює їхні уявлення про можливості музейного середовища. Таким чином, відбувається активізація та інтенсифікація співпраці музеїв та освітян Києва.

Література

1. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи у 2016–2029 рр. [Електронний ресурс] / Офіц. сайт МОН України. – URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>.
2. Проект Закону України «Про освіту» // Офіц. сайт МОН України. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/gromadske-obgovorennya-zakonoproektu-«pro-osvitu».html>.
3. Українська література 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Офіц. сайт МОН України. [Електронний ресурс] – URL: [http://mon.gov.ua/content/Новини/2017/08/11/nasajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-\(2\).pdf](http://mon.gov.ua/content/Новини/2017/08/11/nasajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-(2).pdf).
4. Громадське обговорення програм 10-11-х класів. Українська література / Офіц. сайт МОН України. [Електронний ресурс] – URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/gromadske-obgovorennya-program-10-11x-klasiv.html>.
5. Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Офіц. сайт МОН України. [Електронний ресурс] – URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programi-5-9-klas-2017.html>.
6. Огнев'юк В.О. Університетська освіта України в контексті перспектив європейської інтеграції / В.О. Огнев'юк // Віче. – 2010 р. – Вип. 20. – С. 16-20.
2. Норріс Л., Тісдейл Р. Креативність у музейній практиці / пер. з англ. мови А. Коструби, Г. Кузьо, О. Мельчук, Є. Червоного. – К.: Музейний простір, 2017. – 192 с.
3. Гохстрат Е., Гейн А.В. Теорія навчання Девіда Колба в музеї. Мрійник. Мислитель. Прагматик. Діяч / пер. з голланд. мови Н. Карпенко. – К.: Видавець Чередниченко А.М., 2015. – 96 с.
4. Загірня М. Спогади / Передмова, упоряд., прим. Неживої Л.Л. / М. Загірня. – Луганськ: Видавництво «Шлях», 1999. – 160 с.
5. Музиченко Я. Активні й інтерактивні освітні технології в музейних програмах / Я. Музиченко // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали П'ятої наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2017 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2017. – 132 с.
6. Білоус Л. Брокарівська вишивка в українському народному вбранні другої половини XIX – початку XX століть / Людмила Білоус // Народний костюм як виразник національної ідентичності: зб. наук. пр. – К.: ТОВ «ХІК», 2008. – С. 38–48.
7. Музейна педагогіка в дошкільних закладах Києва / Офіційний сайт ІППО КУБГ. [Електронний ресурс] – URL: <http://ippo.kubg.edu.ua/content/12366>
8. Положення про Педагогічний музей при Управлінні Київським навчальним округом // ЦДІА України, ф. 730, оп. 1, од. зб. 294, арк. 62–63, 1901 р.
9. Міхно О. Науковий об'єкт «Колекція стародруків Педагогічного музею України» (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.), що становить національне надбання: збереження, вивчення, популяризація / О. Міхно // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7–9 квітня 2015 р. / редкол. Тюрменко І. І. та ін. – К.: Талком, 2015. – С. 137–141.
10. Міхно О.П. Музейна андрагогіка як напрям співпраці Педагогічного музею України та Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка / О.П. Міхно, О.Є. Матвійчук // Короленківські читання 2016. «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору»: матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 12 жовт. 2016 р. У 2 ч. Ч. 2. [уклад. О. П. Куніч ; редкол.: В.Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2017. – С. 139–147.
11. Педагогічний музей України: річний звіт, 2015 / за ред. О. Міхна. – К.: ПМУ, 2015. – 28 с.
12. Проект «Інститут у музеї» <http://ippo.kubg.edu.ua/page/>
13. Пусепліна Н. Андрагогічні засади використання освітньо-виховного потенціалу музеїв у професійній підготовці вчителів / Н. Пусепліна // Педагогічні науки. – 2012. – Вип. 54. – С. 60-63.
14. Семінар «Музейна педагогіка як ресурс співпраці школи, родини, громади». [Електронний ресурс]. – URL: <http://ippo.kubg.edu.ua/content/12131>.